

Arbejdet som institution

Michael Husen, 1984

Den dominerende form for arbejde i dag kan passende kaldes den industrielle arbejdsinstitution, hvilket ikke kun betyder arbejde i industrien men også alt andet arbejde, der er organiseret efter samme principper som industriarbejdet. Og det er det meste af det, vi i dag kalder arbejde. Men dette arbejdsbegreb har ikke nogen lang historie. Kun i de sidste 2-3 hundrede år har man meningsfuldt kunnet tale om "arbejde" som sådan, uden nærmere at angive, hvad arbejdet består i. For at uddybe dette må vi se lidt på arbejdsbegrebets historie.

Arbejdsbegrebets etymologi

Ordet arbejde - på tysk "Arbeit" - har sin etymologiske oprindelse i det germanske "arba" el. "orbu", eller oldslavisk "robu", hvilket betyder "knægt" eller "træl". At "arbejde" hedder på russisk "rabotat", og Carel Capek, den tjekkiske forfatter, dannede af den samme ordstamme betegnelsen "robot". "Arbejde" brugtes altså oprindeligt om trællevirksomhed og har dermed også som betydningsindhold "møje", "kval" eller "slid". Denne negative betydning genfindes på de andre europæiske sprog. På de romanske sprog bruges ord med en anden oprindelse end "arbejde", nemlig "travailler", "trabajar", efter det gallo-romanske "tripalium", som først var et instrument bestående af tre pæle, hvortil man bandt heste, når de skulle beslås, og som siden blev betegnelsen for et torturinstrument! På engelsk skelnes mellem "labour", arbejde i den negative betydning, efter latin "labor" (anstrengende) arbejde, anstrengelse, møje, besvær - og "work", arbejde i den positive betydning som "skaben" eller "virke" (latin "facere", græsk "ergazesthai", "ergon"). Oprindeligt er ordet "arbejde" et affektord, et ord, som udtrykker en bestemt følelsesmæssig kvalitet, her altså "kval" og "møje", ved en aktivitet.

Det moderne arbejdsbegreb

Først i nyere tid, i takt med udviklingen i arbejdsdeling, arbejdsteknikker og -metoder, har ordet "arbejde" tilnærmet sig til at blive et normalord, en betegnelse for nyttig menneskelig virksomhed overhovedet, uden den stærke negative karakter af menneskelig lidelse. Snarere har det fået nogle positive overtoner i forbindelse med den liberalistiske arbejdsideologi og den religiøst understøttede arbejdsetik. Salmonsens leksikon fra 1893 beskriver brugen af ordet "arbejder" således:

En arbejder, den fri arbejder, er et moderne kulturbegreb. Som det vil fremgå af den under "Arbejde" givne fremstilling af det økonomiske arbejdes historie, kan man på de foregående kulturtrin egentlig kun tale om slaver, trælle, hørige, livegne, vornede, knægte, svende, hovbønder osv. (jfr. disse art.). Først efter arbejdets formelle frigørelse, efter indførelsen af næringsfriheden (s.d.) og den dermed sammenhængende arbejdskontrakts frihed og alle statsborgeres lighed for loven,

bliver der tale om arbejder i ordets moderne forstand. Lige indtil 19. årh. var arbejdsforholdet et herskabs- og tjenesteforhold. Først nutildags er det et frit forhold mellem over for loven lige berettigede parter, i hvert enkelt tilfælde grundet på fri, gensidig overenskomst. Enhver har lov til at søge og tage arbejde, når, hvor og på hvilke vilkår han vil, for så vidt han kan blive enig med sin arbejdsefterspørgende medborger.

Som moderne økonomisk begreb er "arbejde" opstået i det 18. århundrede, hvor samfundsteoretikerne - og frem for alle Adam Smith - betragtede arbejdet som den værdi- eller rigdomsproducerende faktor, og dette uafhængigt af, hvilken slags arbejde, der var tale om. At denne abstraktion fra de forskellige konkrete arbejdsarter - f.eks. håndværk, manufaktur, handel, eller sadelmager, ølbrygger, vejmand - til "arbejde" slet og ret, ikke var nogen ringe teoretisk præstation, gør Karl Marx opmærksom på i sin indledning til Kritikken af den politiske økonomi. Sammesteds siger han, at betingelsen for at kunne foretage en sådan teoretisk abstraktion er, at den samfundsmæssige produktionsmåde netop er udviklet med en høj udspecialisering af arbejdsfunktioner og i et system, hvor individet uden videre kan skifte fra et slags arbejde til et andet.

På den anden side er denne abstraktion *arbejde* slet ikke bare det åndelige resultat af en konkret totalitet af arbejder. Det at se bort fra det ganske bestemte (specielle) arbejde svarer til en samfundsform, hvor individerne med lethed går over fra ét arbejde til et andet, og hvor den specielle arbejdsart er tilfældig og derfor ligegyldig for dem. Arbejdet er her ikke blot i kategorien, men også i virkeligheden i det hele taget blevet et middel til frembringelse af rigdom og er ophørt med at være organisk forbundet med individerne i en speciel eller bestemt form. En sådan tilstand er højest udviklet i det borgerlige samfunds mest moderne eksistensform - De forenede Stater. Her bliver altså abstraktionen af kategorien "arbejde", "arbejde i det hele taget", arbejde *sans phrase*, der er udgangspunktet for den moderne økonomi, først praktisk sand. (Marx s. 157-158)

Den industrielle arbejdsform

Denne form for arbejde (abstrakt arbejde eller "arbejde slet og ret") hænger sammen med industrialiseringen. Det latinske ord *industria* og det engelske *industry* betyder: virksomhed, driftighed, energi, vedholdende flid og bestræbelse. Den industrielle arbejdsinstitution har sit grundlag i den organisering af arbejdsprocesser, der finder sted i en industrivirksomhed. Den er kendetegnet ved, at arbejderne er ansat og arbejder for løn, at der er en adskillelse mellem det disponerende, ledende arbejde og det udførende. Der anvendes maskineri og teknologi i videst mulig udstrækning, med en vidtgående specialisering mellem arbejdsfunktionerne. Arbejdstempoet og effektiviteten er høj og lønarbejderne arbejder vedholdende et bestemt antal timer hver dag, undtagen de sparsomme fridage og evt. ferier. Denne måde at organisere arbejde på har bredt sig fra de producerende fabrikker til de fleste andre former for arbejdspladser, både private og offentlige. Det må derfor være rimeligt at sige, at den "industrielle arbejdsinstitution" er den almindelige organisationsform for erhvervsarbejde i de industrialiserede lande i dag.

Arbejde som moralsk pligt

For at kunne arbejde på denne måde, i en daglig og ugentlig rytme, der er effektiv og økonomisk rationel i forhold til fabrikken og maskinerne, kræves der en høj grad af arbejdsdisciplin. Hvis arbejdet skal udføres af frie arbejdere, dvs. ikke af slaver, straffefanger eller lignende, må arbejdsdisciplinen bestå i en bestemt holdning til arbejdet, en arbejdsmoral, som sikrer, at lønarbejderen møder hver dag til tiden og arbejder støt og effektivt til fyraften, samt udfører de ordrer, han får, uden vrøvl. Det må være grundigt indarbejdet i arbejderen, at det er hans pligt at passe sit arbejde på denne måde.

Ved industrialismens begyndelse var arbejdsmoralen knyttet sammen med religionen, især med de puritanske trosretninger: calvinismen, pietismen osv., der opstod i Nordeuropa i 1500- tallet.

Det fælles for disse trosretninger er..., at de prædiker en metodisk kontrolleret og asketisk livsførelse. Alle sanselige, seksuelle og materiale nydelser er dem en torn i øjet og angribes for at være den sikre vej til Helvede. Det vigtigste middel til at komme sanseligheden og nydelsen til livs er arbejdet - "hårdt, vedholdende, legemligt eller åndeligt arbejde". Arbejdet er det middel, der sikrer den metodiske livsførelse, og arbejdet er derudover et mål i sig selv, fordi det er Gud velbehageligt. (H. Knudsen s. 139, med henvisning til Max Weber)

Den enkelte bør føle en "pligt til sin gerning", hvad denne gerning end består i, og hvis man ikke får belønning for sin pligtopfyldelse her på jorden, får man den i Himlen, idet man ved sit pligtopfyldende arbejde kvalificerer sig til frelsen. Men også uden religionens hjælp er der skabt en stærk og udbredt arbejdsmoral. I en moralsk håndbog *Self-help* fra 1859 står der:

Vedholdende udførelse af arbejde er den sundeste øvelse for hver enkelt individ og er således en stats bedste disciplin. Ærlig flid vandrer den samme vej som pligten; og Forsynet har knyttet begge tæt til lykken... Arbejde er ikke blot en nødvendighed og en dyd, men en velsignelse: kun lediggængerer føler det som en forbandelse. (Knudsen s. 157)

Herman Knudsen, fra hvis bog *Disciplinering til lønarbejde* de ovenstående citater er hentet, fremhæver også de økonomiske motiver, der indgår i arbejdsmoralen. At tjene penge er et mål i sig selv, og ens tid kan ikke bruges bedre end til at tjene penge i. Han citerer Benjamin Franklin:

Husk, at tid er penge. Den, der kan tjene ti shillings om dagen ved sit arbejde, men vandrer omkring eller sidder ørkesløs hen halvdelen af dagen, skønt han kun bruger sixpence ved sin adspredelse eller ørkesløshed, han bør ikke anse dette for den eneste udgift; i virkeligheden har han brugt, eller snarere bortkastet, fem shillings tillige. (Knudsen s. 135)

Og pengene, arbejdslønnen, er et middel til et forbrug og en levestandard, der også kan blive et mål i sig selv uden hensyn til, om forbruget og levestandarden virkelig er nødvendige for eller overhovedet medvirkende til et godt liv. Så bliver arbejdsmoralen en resignation eller en ide om selvopofrelse - til fordel for et liv, man aldrig når at leve.

De lider for at få penge: for at købe ting. De taler om at få deres eget rare lille hus, for børnenes skyld, og mange af dem har opnået det. Om at tage konen og børnene med ud på ture i bilen. Om at skaffe et godt liv for deres familier. Et godt liv, som er baseret på deres selvopofrelse. Når man pakker sække, så bliver selvopofrelse og en

indstilling om at få det overstået central i ens verden; ligesom det gør for kvinderne og deres opofrelse i hjemmet. Hun ofrer sig selv for sin mand og sine børn, ligesom han ofrer sig selv for dem. Og hvis man alligevel ikke kan klare sig, så arbejder kvinden også. Det er en skrækkelig totalitet. Hans udbytning på fabrikken retfærdiggør hendes undertrykkelse i hjemmet; og opfattelser om maskulinitet og moderskab bestyrker deres gensidige afhængighed. Det er kun gennem opofrelse, at et spildt liv får værdi. (Nichols og Benyon)

Denne borgerlige arbejdsmoral består altså i at føle sig forpligtet til at arbejde, uanset om man kan lide arbejdet eller ej, og uanset om arbejdet i sig selv har nogle kvaliteter. Dvs. uanset, om man kan udfolde og udvikle sine evner i arbejdet, om det giver mulighed for kvalitet og saglighed, og uanset om det er hele arbejdsprocesser, man deltager i, eller det kun er funktioner, som andre har besluttet, man skal udføre. Personer, der ikke har denne arbejdsmoral, bliver regnet for umoralske: de er dovne, arbejdssky, lediggængere, ørkesløse. I arbejdsløshedslovgivningen har man begrebet "arbejdsvægring" som en moralsk stempling af personer, der ikke er villige til at påtage sig et hvilket som helst job, de bliver tilbudt af arbejdsformidlingen. Denne industrielle eller puritanske arbejdsmoral, som man også kan kalde industriel identitet, er ikke kun nødvendig for den enkelte virksomheds funktion, men er også nødvendig for stabiliteten i det samfund, som virksomheden er en del af. Iflg. Wilhelm Reich skaber ethvert socialt system de karakterformer, som det har brug for til dets opretholdelse. Karakterstrukturen eller arbejdsmoralen er altså ikke bare en ydre rolle, der let vil kunne erstattes med en anden rolle.

Karakterstrukturen er ikke kun et produkt eller en "ideologisk afspejling" af produktionsforholdene og det sociale system. Den er et aktivt led, der tjener til at fastholde produktionsforholdene og det etablerede system. Ved sin karakterstruktur stadfæster og forstærker individet den almene samfundsorden, som det er undergivet. Karakterstrukturen kan således siges at være et led, som den samfundsmæssige totalitet reproducerer sig igennem. (Hellesnes s. 120)

Indlæring af arbejdsmoral

Da kapitalismen og industrialismen opstod, var det ikke let at få de daværende arbejdere til at arbejde på de industrielle betingelser. Der er vidnesbyrd om, at forsømmeligheden og manglen på arbejdsdisciplin var stor. Tilsvarende erfaringer gør man i dag i visse udviklingslande, hvor man opretter fabrikker med lokal arbejdskraft. Arbejderne kommer og arbejder, indtil de har tjent nok - så bliver de væk, indtil de mangler penge igen. Arbejdsdisciplin og arbejdsmoral er altså noget, der skal indlæres, og som først rigtigt er indlært, når det er foregået gennem nogle generationer. Et vigtigt, og måske det vigtigste formål med oprettelse af folkeskoler i de industrialiserede lande i løbet af 1800-tallet var at indlære denne arbejdsdisciplin og -moral hos børnene, så de havde den som passende kvalifikation som voksne.

Det drejede sig om - som en af tidens egne ... skrev - at vække "foretagsomhedens ædle dyd", for - ifølge en anden samtidig - "lysten til arbejdet får arbejderne til at arbejde ivrigere end noget tvangsmiddel." Så længe den feudale produktionsmåde endnu var intakt, fuldbyrdes opdragelsen organisk i bondefamiliens skød. Nu blev det i kapitalens interesse, "at børnene på landet, så snart de er i stand til at udføre en funktion, vænnes til at arbejde og derved afholdes fra lediggang, således at en almen arbejdsomhed lidt efter lidt kan indføres blandt undersåtterne på landet", som det

hedder i en bekendtgørelse udstedt af Frederik II. De nye lønarbejdere måtte vænnes til, "altid at bevare ihærdighed og vedholdenhed, selv ved ensformige, åndløse beskæftigelser" og udholde det langvarige arbejde med "rimelig nydelse". (Masuch s. 46)

Folkeskolen har stadig denne funktion iflg. teorierne om den "skjulte læreplan". Det betyder, at skolen har en funktion, der ikke er udtrykt i, og endda er forskellig fra, dens egen formålsparagraf. Det er en funktion, der mere tilgodeses af skolens organisationsformer end af dens undervisningsindhold. At møde hver dag til bestemt tid, sidde stille på sin plads og gøre, hvad der bliver sagt, uanset om man synes det er fornuftigt, eller kan se meningen med det. At lære at udholde at kede sig i timevis uden at gøre vrøvl. At lære pligtopfyldenhed og den instrumentelle holdning: at præstere noget for at få gode karakterer (= løn) i stedet for, fordi man direkte har glæde af det. At blive belønnet for flid og orden. Alt dette tjener som relevant forberedelse til lønarbejdet og den industrielle arbejdsinstitution.

Modsigelser i den industrielle arbejdsinstitution

Som det formodentlig er fremgået af det ovenstående, er den industrielle identitet og arbejdsmoral på visse måder i modstrid med de betingelser, der gør en arbejdsproces hel og identitetsbekræftende. Den værdsættelse, der er så vigtig i arbejdsprocessens 4. fase, bliver modarbejdet af den industrielle arbejdsmoral, der kræver, at individet skal acceptere sit arbejde, uanset om han/hun personligt finder det værdifuldt og betragter det som kvalitetsmæssigt udført. Arbejdsinstitutionen indeholder nogle modsigelser, der psykologisk kan beskrives som "dobbelbindinger" eller "rollekonflikter". F.eks. siger institutionen på en og samme tid: "du skal identificere dig med dit arbejde" og "du må ikke forvente at dit arbejde giver dig mulighed for at styrke din identitet gennem hele arbejdsprocesser". Og til de arbejdsløse siger institutionen: "du må acceptere, at arbejde ikke er noget, du har krav på" og samtidigt: "du er en ringere person end andre, hvis du ikke har et arbejde".

Arbejdet som identitetsbærende institution

Trods sine indbyggede modsigelser virker arbejdsinstitutionen for de fleste mennesker som et nødvendigt svinghjul for identiteten. Hvis man har et "arbejde", har man en stor del af sin tid, sit rum og sine tanker struktureret af dette arbejde. Tiden bliver struktureret på forhånd for én, så man nogenlunde ved, hvad man skal gøre dagen igennem. Man er "beskæftiget" og dermed fri for hele tiden selv at skulle tage beslutninger, selv at have det svære og belastende ansvar for sine aktiviteter. Endvidere ved man, at man som arbejdende indgår i samfundets økonomiske system, at man bidrager sit, at man fungerer normalt, og at man lever op til den gængse arbejdsmoral: at være flittig og arbejdsom. Arbejdsinstitutionen sikrer også fremtidsperspektivet for den enkelte, livsprojektet, meningsfuldheden på længere sigt. (At dette så kan være en problematisk og begrænset identitet er en anden sag). Den "industrielle identitet", (arbejds- og flidsidentitet), som resulterer heraf, er så stærk og dominerende, at den for mange er svær at undvære.

I en amerikansk undersøgelse over holdninger til arbejde blev 400 ansatte i forskellige erhverv bl.a. spurgt om følgende: "Hvis du ved et tilfælde arvede så mange penge, at du kunne leve komfortabelt uden at arbejde, tror du så du ville arbejde alligevel eller ej?" Kun 20% svarede, at de ville holde op med at arbejde, medens 80% ville arbejde alligevel. Som begrundelse for, at de ville arbejde, siges

f.eks., at arbejdet holder én beskæftiget, giver én en interesse, arbejde er godt for et menneske, holder én rask, man ville føle sig fortabt uden arbejde, ville ikke vide, hvad man skulle få tiden til at gå med, o.l.. Forfatterne konkluderer bl.a.:

Arbejdet giver dem en følelse af at være knyttet sammen med det større samfund, at have noget at gøre, at have et formål i livet. Disse andre funktioner (andre end at tjene penge til livets ophold/MH) som arbejdet varetager, synes åbenbart ikke at være opnåelige i ikke-arbejdsaktiviteter.

Imidlertid er for mange mennesker deres tilknytning til det at arbejde langt dybere end tilknytningen til deres bestemte job. Dette bekræftes af den store hyppighed med hvilken folk svarer, at de ville skifte job, hvis de arvede tilstrækkeligt med penge til at leve komfortabelt uden at arbejde. Mange mennesker, herunder de, der siger at de er tilfredse med deres jobs, ville skifte til et andet job, hvis de kunne, men kun få ville holde op med at arbejde. (Morse og Weiss s. 191ff)

Identiteten som arbejdsløs

For den arbejdsløse kan arbejdsinstitutionen få endda overdreven stor betydning, fordi han er afskåret fra den. Ali Wacker nævner i en artikel, at der for en vis gruppe arbejdsløse netop sker det, at de i endnu højere grad end før de blev arbejdsløse accepterer den norm, der siger, at man kun er noget værd, hvis man arbejder (som Wacker udtrykker det, sker der en "befæstelse af de sociokulturelt dominante normative orienteringer"). Han citerer fra en undersøgelse (og bemærk, at det specielt vedrører mænd):

Blandt de 59 (arbejdsløse) var der ikke én eneste, som bifaldt friheden fra arbejdets livslange rutine, og for hvem denne frihed - hvor lille den end var - havde betydet en godtgørelse for arbejdsløshedens forbandelse. (...) For de fleste mænd i vores kulturkreds er arbejdet åbenbart det eneste organisationsprincip og den eneste måde til at udtrykke og manifestere deres selv. Alle andre interesser, som spillede en rolle i disse mænds liv - aktiv sport, hobbies, politiske og samfundsmæssige interesser, personlige og sociale relationer - viste sig at være for svage og ubetydelige til at give deres liv en mening. (Wacker s. 93f)

En almindelig klage fra arbejdsløse, både unge og ældre, er at de mangler struktur på tiden og mening i dagliglivet. Det er arbejdet som organiseret aktivitet, eller som institution, de savner. Nogle erfaringer fra et beskæftigelsesprojekt for unge arbejdsløse i Århus bekræfter, at det er arbejdet som solidt forankret institution, (mere end som f.eks. nyttig eller interessebetonet aktivitet) de unge savner:

Det vigtigste af det hele er, at det drejer sig om at skaffe de unge et helt almindeligt arbejde. Og det er oftest fysisk arbejde i en produktion. I dette, at der skal være tale om et almindeligt arbejde, ligger der yderligere mindst 2 ting. For det første at arbejdet skal være af værdi for samfundet, dvs. at der helt tydeligt skal være nogle mennesker, som har brug for det, der produceres. For det andet at arbejdet skal ske med tidssvarende produktionsmidler. Det nytter ikke at sætte unge i gang med en håndsav, hvis arbejdet kan udføres med en båndsav. (Holm s. 59)

Endvidere papeges det, at aflønningen skal være normal i forhold til det øvrige erhvervsliv, og at ledelsesstrukturen skal være "i orden". Kort sagt, det skal være helt almindeligt.

Det ser altså ud til, at det mere er arbejdsinstitutionen som institution end som arbejde, der virker som svinghjul for identiteten. Det er en stærk institution, man har brug for, mere end det netop er institutionen "arbejde" (forstået som almindeligt lønarbejde). For at kunne klare sig, og bevare en vis identitet uden at være knyttet til arbejdsinstitutionen, tror jeg det er nødvendigt, at man knytter sig til en alternativ institution (eller flere). Denne alternative institution må have en vis styrke og kompleksitet for at kunne fungere som projektbærende og som svinghjul for ens identitet. Den må kunne strukturere en væsentlig del af ens tid og ens tanker, og den må være forenelig med socialt anerkendte værdier. Frivilligt arbejde, foreningsarbejde, politisk arbejde eller kunstnerisk aktivitet kunne være kandidater til alternative identitetsbærende institutioner. Men det må understreges, at der med alternative institutioner ikke menes, at der i disse ikke bliver udført nyttigt arbejde, tværtimod. Der menes blot, at i disse institutioner er arbejdsprocesserne ikke organiserede og institutionaliserede på samme måde og med den samme arbejdsmoral som i den industrielle arbejdsinstitution. De kan i langt højere grad have karakter af hele arbejdsprocesser, hvis indhold og kvalitet den enkelte kan identificere sig med..

Noter og henvisninger

Artiklen er en bearbejdet udgave af kapitlet "Arbejdet som institution" fra M. Husen: *Arbejde og Identitet*, Kbh. 1984.

Karl Marx, ved Johs. Witt-Hansen (serien "De Store Tænkere"), Kbh. 1970.

Knudsen, Herman: *Disciplinering til lønarbejde: Eller hvordan vi lærte at elske lønarbejdet, men måske ikke lærer det så godt længere*, Aalborg 1980.

Weber, Max: *Den protestantiske etik og kapitalismens ånd* (De protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus, 1920), Kbh. 1976.

Franklin, Benjamin: *Nødvendige vink til dem, der ønsker at blive rige* (1736).

Nichols, Theo og Huw Benyon: *Living with Capitalism: Class Relations and the Modern Factory*, London 1977, s. 193ff (en undersøgelse af arbejdere i en kemisk fabrik). Citeret hos Herman Knudsen: *Disciplinering til lønarbejde*, s. 152f.

Hellesnes, Jon: *Socialisering og teknokrati* (Socialisering og teknokrati, 1975), Kbh. 1976.

Reich, Wilhelm: *Character analysis*, London 1948, s. XXII (citeret hos Hellesnes).

Masuch, Michael: *Uddannelsessektorens politiske økonomi* (Politische Ökonomie der Ausbildung, 1973), Kbh. 1974.

Mellin-Olsen, Stieg: *Indlæring som social proces*, Kbh. 1977. (Om indlæring af instrumentalisme)

Morse, Nancy C. & Robert S. Weiss: "The function and meaning of work and the job", *American sociological review* 20, 1955, s. 191-98.

Blauner, Robert: "Work satisfaction and industrial trends in modern society" in *Class, status and power*, ed. Bendix & Lipset, 2.udg., New York 1966, s. 473-87.

Wacker, Ali: "Arbejdsløshed som socialisationserfaring - skitse til en interpretationsansats" i *Produktion, arbejde, socialisation*, red. Leithäuser m.fl. (Produktion, Arbeit, Sozialisation, 1976), Kbh. 1977, s. 83-105.

Komarovsky, M: *The unemployed man and his family*, New York 1940.(Henvisning til s. 81 heri hos Ali Wacker)

Holm, Axel: "De unges krav, ønsker og behov - " i *Kravet er rigtigt arbejde - en bog om unge og arbejdsløshed*, red. Else Marie Kjerkegaard og Erik Hansen, Kbh. 1980, s. 58-60.